

Jacek Woźny

Ekumeny i pustki osadnicze w dziejach Puszczy Bydgoskiej

W południowej stronie Wisły, między Warszawą a Bydgoszczą ciągnie się przerwany, tylko w kilku miejscach, rozległy pas lasów, którego trzy większe skupienia stanowią: Puszcza Kampinoska, lasy między Gostyninem a Włocławkiem oraz Puszcza Bydgoska. Celem poniższych rozważań jest wskazanie jak rozwijały się wpływy antropogeniczne w ostatnim z wymienionych regionów.

1.

Puszcza Bydgoska, zajmująca znaczną część Kotliny Toruńskiej, stanowi obecnie resztę olbrzymich borów, łągów i olesów, które kiedyś tu panowały. Ocalały z nich tylko fragmenty na glebach nie nadających się pod uprawę rolną. Największe przestrzenie zajmują od XVIII w. sztucznie odnawiane bory sosnowe, porastające gleby piaszczyste. Panuje w nich wszechwładnie sosna. Tylko lokalnie towarzyszy jej dąb i brzoza. Podszyt jest zwykle słabo wykształcony, zdominowany przez jarzębiny oraz jałowce. Runo w borach sosnowych Kotliny Toruńsko – Bydgoskiej jest różnorodne. Obejmuje trawy piaszkowe, porosty a niekiedy borówkę brusznicę lub wrzos. Bory mieszane w których obok sosny występują drzewa liściaste, jak: dąb, grab, osika, niekiedy lipa, są w Kotlinie Toruńskiej dosyć częste, lecz nie odgrywają dużej roli.

Dawniej były prawdopodobnie bardziej rozpowszechnione, ale w wielu miejscach uległy przemianie na bory sosnowe. Zachowały się ich fragmenty na glebach mniej zdegradowanych, zasobniejszych w pokarmy, np. w rejonie Cierpic i Cierpiszewa¹.

Jeszcze rzadsze w Puszczy Bydgoskiej są typowe grondy, tzn. lasy dębowo – grabowe. Spotkać je można nad Zieloną Strugą w postaci tzw. grondów niskich lub na glebach piaszczysto – gliniastych w odmianie grondów wysokich. Na zboczach pradolina Wisły występują również tzw. ciepłe dąbrowy. Są to np. w pobliżu miejscowości Brzoza lasy widne, z licznymi gatunkami kserotermicznymi. Na najniższej terasie Wisły, na północnych krańcach Puszczy Bydgoskiej, w pobliżu koryta rzeki, rozciągają się skupiska lasów łągowych typu wiązowego oraz topolowo – wierzbowego².

Charakter drzewostanów Puszczy, ograniczonych zwykle do borów sosnowych, przy znacznej rzadkości innych wymienionych zespołów leśnych, wynika zasadniczo z uwarunkowań geomorfologicznych Kotliny Toruńskiej, obejmującej pokryte wydmiami terasy Wisły. Poziom wydmy charakteryzuje się jednym z największych w Polsce kompleksów utworów eolicznych o powierzchni około 2000 km². Spotykane są wydmy

¹ J. Walas, *Szata roślinna Kotliny Toruńskiej*, „Zeszyty Naukowe UMK”, 1969, s. 175 – 176.

² J. Umiński, *Puszcza Bydgoska*, Warszawa 1985, s. 5.

proste, łukowate, nieregularne, sięgające długością od kilkuset metrów do kilku kilometrów a wysokością niekiedy 30 m. Obszary wydmore, porośnięte lasem sosnowym, należą do silnie przesuszonych, co spowodowane jest głębokim zaleganiem wody (5 – 15 m). Centrum Puszczy Bydgoskiej jest terenem bezodpływowym, zaś w innych jej rejonach sieć hydrograficzna wykształcona jest także słabo³. Do najistotniejszych aspektów hydrografii omawianego obszaru należy przebieg działu wodnego I rzędu pomiędzy zlewniami Odry i Wisły w zachodniej części Puszczy Bydgoskiej. Niewielkimi ciekami płynącymi do zlewni Wisły są rzeki Zielona oraz Tażyna, przy czym druga z nich wyznacza wschodnią granicę Puszczy. Rozpatrywany teren ubogi jest w jeziora i inne, mniejsze zbiorniki wodne. Lokalne zabagnienia oraz stawy w rejonie Łążyna, Kabata, Leszyc i Trzcianki wskazują na intensywniejsze nawodnienie w wilgotnych fazach okresów atlantyckiego i subatlantyckiego, co stwarzało korzystniejsze od współczesnych warunki rozwoju struktur osadniczych⁴.

2.

Badania nad zasiedleniem Puszczy Bydgoskiej prowadzone były sporadycznie od końca XIX w., przy czym zwykle obejmowały pogranicza lasów i terenów łąkowych nad Brdą, Wisłą oraz Notecią. Najczęściej zbiory bydgoskiego Towarzystwa Historycznego Nadnoteckiego wzbogacały odkrycia pojedynczych narzędzi kamiennych lub rogowych, bądź zachowanych naczyń ceramicznych. Księgi inwentarzowe i roczniki Towarzystwa Historycznego zawierają wzmianki o zabytkach archeologicznych pozyskiwanych od 1880 roku do 1919 w Brzozie, Czersku Polskim, Cielu, Trzciance i Solcu Kujawskim⁵. Najciekawszym ze wspomnianych znalezisk była brązowa moneta rzymska z centrum Puszczy Bydgoskiej, datowana na lata 161 – 169 n. e., stanowiąca przyczynek do dyskusji o możliwości istnienia odgałęzienia szlaku bursztynowego z Kujaw w kierunku Bydgoszczy oraz Osielska, błędnie do niedawna utożsamianego z Askaukalis, zapisanym na mapie Ptolemeusza⁶. Odosobniony charakter tego odkrycia, przy braku penetracji wnętrza borów sosnowych, uniemożliwiał pogłębianie interpretacji historycznych.

Okres dwudziestolecia międzywojennego nie wniósł istotnych zmian w rozpoznaniu zasiedlenia Puszczy Bydgoskiej. Jedynie okolice jej północno – zachodniego krańca, w Wypaleniskach i Żółwinie, penetrował dokładniej Józef Kostrzewski w 1930 roku. Stwierdził on wówczas szereg stanowisk neolitycznych, głównie rozległych obozowisk kultury pucharów lejkowatych z fazy wióreckiej. Obok śladów osadnictwa tej społeczności Józef Kostrzewski wyodrębnił dodatkowo materiały typowo „leśnej” kultury ceramiki grzebykowo – dołkowej oraz kultury ceramiki sznurowej ze schyłku neolitu⁷. Po II wojnie początkowo kontynuowano wybiórczą penetrację obrzeży lasów w okolicach Solca Kujawskiego⁸, Prądocińska⁹ i Torunia –

³ W. Niewiarowski, A. Tomczak, *Morfologia i rozwój rzeźby Torunia i okolic*, „Zeszyty Naukowe UMK”, 1969, s. 67 – 72.

⁴ W. Mrózek, *Wody powierzchniowe Torunia i jego okolic*, „Zeszyty Naukowe UMK”, 1969, s. 109 – 125.

⁵ C. Potemski, *Pradzieje Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego*, Bydgoszcz 1963, s. 7 – 9, 80, 87, 126 – 127.

⁶ A. Cofta – Broniewska, *Grupa Kruszańska kultury przeworskiej*, Poznań 1979, s. 126 – 131.

⁷ C. Potemski, dz. cyt., s. 122 – 123.

⁸ M. Kobusiewicz, C. Potemski, *Nowe materiały do znajomości epoki kamiennej w powiecie bydgoskim*, „Prace Komisji Historii BTN”, 1964, t. 2, s. 25 – 27.

⁹ W. Stoczkowski, *Schyłkowopaleolityczne i mezolityczne materiały krzemienne z okolic Bydgoszczy*, „Komunikaty Archeologiczne”, t. 3, s. 16 – 55.

Rudaka¹⁰. Zapoczątkowanie akcji Archeologicznego Zdjęcia Polski w latach siedemdziesiątych ujedynoliciło metody i poszerzyło badania, przy dalszej koncentracji uwagi na odsłoniętych partiach zalewowej doliny Wisły oraz otwartych w kierunku południowym łąkach i wydmach nadnoteckich.

Specyfika podejścia wyłączającego z horyzontu zainteresowań wnętrze Puszczy Bydgoskiej, doprowadziła do akceptacji tezy o granicznym charakterze zespołu leśnego i w konsekwencji pustkach osadniczych w jego obrębie. Dodatkowym argumentem był przebieg linii działu wodnego Wisły i Odry, warunkujący niski stopień rozwoju sieci hydrograficznej i przewagę piasków wydmowych, niekiedy w stadium stepowienia roślinności¹¹. Rejon Puszczy Bydgoskiej uznawano w literaturze przedmiotu za anekumenę zarówno w paleolicie i mezolicie¹², neolicie¹³, jak też epoce brązu i wczesnych fazach epoki żelaza¹⁴. Dopuszczano jedynie istnienie szlaków handlowych, przecinających peryferie dawnego zespołu puszczańskiego od strony południowej, wzdłuż doliny Noteci, lub od północy, wzdłuż Wisły. O możliwościach takich dla późnego neolitu wspominał Aleksander Koško¹⁵, zaś dla okresów lateńskiego i rzymskiego Aleksandra Cofta – Broniewska¹⁶. W obu wypadkach trakty komunikacyjne omijały wnętrze Puszczy Bydgoskiej. Zaznaczyć jednak trzeba, że wnioski te wynikały w znacznej mierze z braku intensywnych penetracji lasów Kotliny Toruńsko – Bydgoskiej.

Do końca nie wykorzystano informacji płynących z rozrzutu przestrzennego pojedynczych znalezisk narzędzi kamiennych, pochodzących jeszcze ze zbiorów Towarzystwa Historycznego Nadnotecia. Tymczasem dla lesistych terenów średniogórza również długo funkcjonowały teorie pustek osadniczych, które zweryfikowały dopiero pierwsze próby badań powierzchniowych. Dzięki nim, oraz uznaniu pełnoprawnej roli źródeł odosobnionych, jak np. pojedyncze siekiery, grotty oszczepów i strzał, stwierdzono intensywną sezonową eksploatację pozornie bezładnego obszaru, związaną z formą gospodarki określaną jako leśny wypas bydła¹⁷. Podobny typ zajęć charakteryzował społeczności zajmujące terytoria nizinne, między innymi strefę warmińsko – mazurską w epoce brązu i wczesnej epoki żelaza¹⁸.

3.

Dokładniejsza analiza struktury osadnictwa wokół Puszczy Bydgoskiej wskazuje podobną wersję interpretacji rozrzutu punktów osadniczych. Zawieszono zostają sądy na temat wyłączości anekumeny, oraz sporadycznych szlaków handlowych. Rozważana opcja przyjmuje natomiast główne założenie, iż społeczności zajmujące pierwotne bory w starożytności i czasach historycznych przyjmowały

¹⁰ M. Marciniak, W. Mroczynski, *Nowe materiały schyłkowopaleolityczne z kompleksu stanowisk kultury świderskiej w Toruniu – Rudaku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Archeologia, t. 7, s. 3 – 39.

¹¹ W. Mrózek, *Wydm Kotliny Toruńsko – Bydgoskiej. Wydm Śródlądowe Polski*, Warszawa 1958, t. 3, s. 12 – 15.

¹² W. Stoczkowski, dz. cyt., s. 75.

¹³ A. Koško, *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresie schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu*, Poznań 1979, s. 185 – 186.

¹⁴ A. Cofta – Broniewska, A. Koško, *Historia pierwotna społeczeństw Kujaw*, Warszawa – Poznań, rys. 56, 69.

¹⁵ A. Koško, dz. cyt., s. 185.

¹⁶ A. Cofta – Broniewska, *Grupa kruszańska kultury przeworskiej*, Poznań 1979, s. 136.

¹⁷ P. Valde – Nowak, *Osadnictwo wczesnorolnicze średniogórza niemieckiego*, Kraków 1995, s. 155.

¹⁸ J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII wieku n. e.*, Wrocław 1973, s. 254.

strategie gospodarcze, dostosowane do konkretnych nisz ekologicznych¹⁹. Zjawisko powyższe wyraźnie rysuje się w okresie późnego paleolitu, gdy Kotlina Toruńsko – Bydgoska penetrowana była przez wspólnoty łowców reniferów, zaliczane do kultur z liściakami (świderska, ahrensberska). Obozowiska datowane na IX – VIII tys. lat p.n.e. zgrupowane są przede wszystkim w wydmowych okolicach Torunia – Rudaka, a także przy ujściu Brdy, na wysoczyźnie Bydgoszczy – Czerska Polskiego. Trzecie skupienie stanowisk z późnego paleolitu występuje wokół Jeziora Jezuickiego, na pograniczu piaszczystych teras doliny Noteci. Wszystkie z wymienionych rejonów uznać trzeba za punkty węzłowe w dalekosiężnych wędrówkach za stadami zwierzyny łownej, przy czym stanowiska z okolic Bydgoszczy i Torunia mogą też stanowić ślad dogodnych przepraw przez nurt Wisły w tych właśnie miejscach. Potwierdzają to zgrupowania analogicznych obozowisk na przeciwległym brzegu rzeki²⁰. Podobnymi preferencjami ekologicznymi cechowały się społeczności mezolityczne, ściślej jednak związane z otoczeniem leśnym, niewielkimi ciekami i zbiornikami wodnymi. Ich obozowiska znajdujemy nad Jeziorem Jezuickim, a dodatkowo na zwydmionych terasach Wisły, w północnej części Puszczy Bydgoskiej. Znaleźiska neolityczne koncentrują się z kolei w obrębie urodzajnych gleb zalewowej doliny Wisły oraz na czarnoziemach doliny Noteci, na południe od strefy zwartej lasu. Źródła pochodzące z epoki brązu i początków epoki żelaza są wokół Puszczy Bydgoskiej rzadsze, skupiając się przede wszystkim u ujścia Brdy do Wisły. Podobnie materiały z okresu lateńskiego i rzymskiego zgrupowane są w dolinach cieków (Zielonej, Jezuickiej Strugi, Tążyny) świadcząc, zdaniem Aleksandry Cofta – Broniewskiej, o dochodzeniu wzdłuż nich z głębi Kujaw przez lasy do Wisły, aby następnie rzekę tę w wyznaczonych punktach przekraczać (np. w rejonie Otłoczyna)²¹. Ścisłe dostosowanie do uwarunkowań lokalnego środowiska wynikało z jego zasobów naturalnych i prowadziło do powstawania osad smolarskich bądź hutniczych, pozyskujących rudy darniowe z podmokłych dolin Zielonej oraz Tążyny²².

Badania prowadzone przez autora w centrum Puszczy Bydgoskiej wskazały że również zwarte zbiorowiska leśne traktować należy w kategoriach preferowanego krajobrazu kulturowego, nie zaś *a priori* jako naturalne granice, pozbawione wewnętrznych struktur osadniczych. Teren poddany weryfikacji archeologicznej obejmował rozległą polanę, określaną lokalną nazwą Kabat. Pod względem hydrograficznym jest ona uboga, posiada jednak reliktów zabagnionych i zarośniętych zbiorników wodnych, otoczonych piaszczystymi, nieurodzajnymi glebami. Ogółem z opisanego terenu pozyskano 40 nowych stanowisk archeologicznych, całkowicie zmieniających dotychczasową perspektywę oceny Puszczy Bydgoskiej jako hipotetycznej anekumeny. Potwierdzona została natomiast teza o nadrzędnej roli typu gospodarki w doborze stref siedliskowych, włącznie z historycznymi zespołami leśnymi. Najobszerniejsza grupa znalezisk z polany Kabat łączy się ze społecznościami myśliwsko – zbierackimi mezolitu, głównie zaliczanymi do tzw. kultury chojnicko – pieńkowskiej (6000 – 4500 lat p.n.e.). Wiąże się z nią 8 obozowisk z bogatymi inwentarzami zbrojników, rdzeni i odpadów produkcyjnych. Brak materiałów z początku neolitu, gdy prowadzona była uprawa urodzajnych czarnoziemów kujawskich w sąsiednich dolinach

¹⁹ B. Cambell, *Ekologia człowieka*, Warszawa 1995, s. 20 – 27.

²⁰ J. Woźny, *Schyłkowopaleolityczne materiały ze stan. 329 w Toruniu*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 48, s. 49 – 59.

²¹ A. Cofta – Broniewska, dz. cyt., s. 148.

²² Tamże, s. 18 – 22.

Wisły i Noteci. Występują natomiast ślady zagospodarowania śródlęsnej polany na przełomie późnego neolitu i wczesnej epoki brązu, kiedy ponownie dużą rolę spełniały zajęcia myśliwskie, zbieractwo runa i rybołówstwo²³. Trzecie stadium infiltracji w rejon polany Kabat zaznacza się na przełomie okresu lateńskiego i wczesnorzymskiego, czego pozostałością są cztery rozpoznane osady, prawdopodobnie z kręgu społeczności przeworskiej. Dodać jeszcze należy, iż pozostałe materiały dokumentowały intensywne śródlęsne osadnictwo nowożytnie, związane ze wsią przetrwałą do końca XIX wieku.

Lokalizacja stanowisk archeologicznych w rejonie Puszczy Bydgoskiej.

Źródła historyczne potwierdzające obserwacje archeologiczne uznać należy za ubogie. Obszar lasów od Torunia po Nakło należał do połowy XIV wieku do książąt kujawskich a następnie stanowił własność królewską. Były to tzw. Bydgoskie Bory Królewskie. Administrację nad nimi sprawował starosta solecki. W 1325 roku Przemysław II, książę kujawski, nadając prawa miejskie osadzie soleckiej obdarzył ją częścią borów, włącznie z rejonem osady Kabat. Na podstawie wiadomości dotyczących sąsiedniej wsi Chrośna, przypuszczać należy, że w II połowie XIV wieku zamieszkująca tam ludność trudniła się smolarstwem. Intensyfikacja zasiedlenia doliny Wisły, w tym również okolic Puszczy Bydgoskiej, nastąpiła w XVII w., gdy osadzeni zostali we włościach królewskich koloniści menonicy, przybywający z holenderskiej i niemieckiej Fryzji, uzupełnieni od końca XVIII w. osadnikami pruskimi²⁴.

4.

Środowisko kulturowe Puszczy prezentuje, również w rejonie Kabatu, obraz zastęglej sieci osadniczej, często znajdującej się już w stadium zaniku. Relikty dawnych wsi, podobnych do pozostałości odkrytych we wspomnianej enklawie, występują w kilku innych miejscach zespołu puszczańskiego. Wspomnieć należy nowożytnie osady Łązyn Duży i Łązyn Mały, z ruinami XIX – wiecznych budynków otoczonych gęstym borem sosnowym, jak również wieś Chrośnę, stopniowo opuszczaną przez mieszkańców czy wreszcie osady Trzciniec, Piecki i Kąkol, przyjmujące obecnie funkcje zaplecza rekreacyjnego dla aglomeracji bydgosko – toruńskiej. Zachowane obiekty na terenie nowożytnych osad wskazują, że Puszcza Bydgoska nie tylko w starożytności, lecz i w

²³ J. Czebreszuk, *Spolecznosci Kujaw w początkach epoki brązu*, Poznań 1996, s. 209 – 210

²⁴ J. Umiński, dz. cyt., s. 8 – 9.

czasach historycznych stwarzała warunki akceptowane przez określone grupy społeczne i wspólnoty etniczne. Dokumentują ten fakt pozostałości nekropolii z XVIII – XIX wieku, występujące w Brzozie, Drzewcach, Cielu, Kabacie, Trzcińcu i Zielonce. Wszystkie zabytkowe cmentarze związane są z ewangelickimi gminami wyznaniowymi²⁵. Nielicznymi obiektami zabytkowymi są szkoły z przełomu XIX i XX wieku (Zielonka, Chrośna), leśniczówki (Jezierce – 1905 roku), zespoły dworskie (Rudy – ok. 1910), dworce kolejowe (Trzciniec – 1901) oraz murowane budynki mieszkalne, wznoszone od połowy XIX wieku do początku XX wieku (Ciele, Trzciniec, Zielonka, Brzoza). Na pograniczu Puszczy Bydgoskiej, w pobliżu doliny Noteci, zachowały się dwa kościoły rzymskokatolickie (Ciele – 1894 roku, Brzoza – 1934 roku)²⁶.

Na podstawie zgromadzonych informacji stwierdzamy, że lasy Kotliny Toruńsko – Bydgoskiej nie stanowiły w sposób ciągły terenu pozbawionego struktur osadniczych, ku czemu zwykle skłaniali się badacze z racji nieurodzajności gleb oraz nikłego nawodnienia. Obecnie wyrazić możemy opinię o istnieniu intensywnie eksploatowanej ekumeny w bezpośrednim otoczeniu Puszczy Bydgoskiej, na styku z dolinami Wisły i Noteci, jak też wewnętrznych skupień osadnictwa starożytnego i historycznego na rozległych polanach śródleśnych, wykazanych między innymi w wypadku okolicy wsi Kabat. Strefy siedliskowe charakteryzowały się okresowo intensyfikacją zaludnienia oraz wykorzystywania gospodarczego w mezolicie, na przełomie późnego neolitu i wczesnej epoki brązu, u schyłku okresu lateńskiego i w początkach okresu nowożytnego (XVI/XVII wieku). Sprzyjały temu zajęcia związane z myślistwem, zbieractwem, smolarstwem i innymi typami gospodarki w otoczeniu puszczańskim. Jednocześnie, jak wskazują ustalenia paleogeograficzne z pokrewnych obszarów ziem polskich, wymienione przedziały czasowe odznaczały się stosunkowo wysoką wilgotnością klimatu, zatem umożliwiały rozwój bezodpływowych zbiorników wodnych, których relikty występują w Puszczy Bydgoskiej²⁷. Środowisko pierwotnych borów nie stanowiło zatem bariery kulturowej, lecz wywoływało powstawanie odpowiednich form gospodarczej aktywności, skutecznie realizowanych zarówno w mezolicie, jak też w czasach nowożytnych.

²⁵ O. Romanowska – Grabowska, *Zabytkowe cmentarze i mogiły w Polsce. Województwo bydgoskie*, Warszawa 1996, s. 164 – 181.

²⁶ K. Parucka, *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. Województwo bydgoskie*, Warszawa 1997, s. 10 – 13, 283, 353.

²⁷ J. Stasiak, *Holocen Polski północno – wschodniej*, Warszawa 1973, rys. 3.